

Timothy Mortonist, romantismist ja keskkondlusest

Ene-Reet Soovik, Kadri Tüür

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22115>

1. Timothy Mortonist

Teooriavahenduse rubriigis ilmuva keskkondlusartikli autor Timothy Morton on Rice'i ülikooli (Texas, USA) inglise kirjanduse professor, ökokriitika teooria superstaar, kes on toonud humanitaarteaduslikku käibesse sellised mõisted nagu hüperobjekt, tume ökoloogia, veidrad võõrad ja *mesh*, millest kõigist pikemalt allpool. Maskuliinsele eesnimel vaatamata kasutab ta enda kohta sooneutraalseid mitmuslikke asesõnu *they/them* (eestikeelses tekstis kasutame siiski meile tavapärasest sooliselt markeerimata ainsuse kolmanda isiku võimalust) ning esinduspiltidel näeb välja, nagu tuleks otse The Cure¹ kontserdi fännisektorist. 21. sajandi aktuaalne mõttevara sisaldab kahtlemata mitmeid Mortoni teoseid, mille hulka muuhulgas kuuluvad „Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics“ („Ökoloogia ilma looduseta: keskkonnaaesthetika ümbermõtestamine“, 2007), „Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World“ („Hüperobjektid: filosoofia ja ökoloogia pärast maailma lõppu“, 2013) ja „Dark Ecology: For a Logic of a Future Coexistence“ („Tume ökoloogia: tulevase koosolemise loogika poole“, 2016); tema uusimad raamatud on 2021. aastal ilmunud „Spacecraft“ ja „Hyposubjects: On Becoming Human“.

Ühest küljest on Morton keerukas filosoof, kelle lemmikuteks paljude teiste seas on kolm suurt (ja vastuolulist) D-d: Darwin, Dawkins, Derrida. Teisalt kaldub ta oma mõtlemises kindlasti ka materiaalse ökokriitika suunas, rõhutades füüsilise keskkonna tähtsust inimeste igasuguses intellektuaalses tegevuses. „Mõtlemine on füüsiline protsess, mis juhtub inimeste vahel,“ sedastab ta intervjuus Sci-Arc'i Youtube'i kanalile.² Sama kindlalt usub ta ka materiaalse maailma suunavasse rolli meie kultuuriliselt keerukate mõtete tekkes – nagu ta siin tõlgitud artiklis viitab, tuleks materiaalsust eitavaid postmoderniste karistada ööga lageda taeva all äikese-tormis. Meil küllap tuntuim Mortoni mõtteilmast pärinev kontsept on hüperobjekt (*hyperobject*), mida vahetevahel sügavamõttelisuse ahvatleva indikaatorina kasutatakse suisa mitteakadeemilistes ajakirjandustekstideski. Süvitsi on seda mõistet, mis tähistab massiivselt hajutatud, viskoosseid ja mittelokaalseid ning objektide-

Ene-Reet Sooviku kirjutamist toetasid Eesti Teadusagentuuri grantid PRG1504 ja PRG314; Kadri Tüüri kirjutamist toetas PRG908.

1 Gootirokki viljelev briti bänd; muusikastiili juured on samuti romantismile omases elutunnetuses.

2 <https://www.youtube.com/watch?v=x2lbtwd3KZU>.

vahelise mõjuga nähtusi, eesti keeles kasutanud Jaak Tomberg (2017) Ameerika ulmekirjaniku Kim Stanley Robinsoni loomingu kliimateadlikul eritlemisel. Eesti kriitikust ja mõtlejatest on aga seni ehk enim Mortoni poole pöördunud Hasso Krull, kes raamatusse „Imelihtne tulevik“ (2019) koondatud kirjutistes võtab lisaks hüperobjektile kõne alla näiteks tumeda ökoloogia ning ökognoosise.³

Tume ökoloogia (*dark ecology*) kuulub samuti Mortoniga kuulsamate lendumõistete sekka. Ta lõi selle juba 2004. aastal, arendas seda edasi teoses „Ecology without Nature“ ja tõstis esiplaanile 2016. aastal ilmunud raamatus „Dark Ecology“. Kui mõtleme näiteks parasjagu käimas olevale kuuendale suurele globaalsele liikide väljasuremistlainele, on inimlikuks reaktsiooniks lein, õudus, meelega. Sellest tuleneb „tumedus“, mis võimendub arusaamas, et inimkond oma praegusel kujul pigem tõukab seda protsessi takka, kui et pidurdab seda. See on õudustäratav mõte, kuid olukorra mõistmiseks on vaja see siiski läbi töötada. Kogu koleduse tajumine on ehmatav ning loomulikult tahaksime, et see kohe lõppeks, aga pelgalt tahtmisest jääb väheks. Morton ütleb, et tume ökoloogia on teekaart ökoloogilise teadlikkuse suunas (*map of ecological awareness*); kokkuvõtvalt: ka hirmutavat peab suutma vaadata ja kui liiga hirmsaks läheb, siis tuleb suuta selle üle naerda, sest muul moel ei ole võimalik oma ängidega toime tulla.

Üks Mortoniga intrigeerivamaid kontsepte on *mesh*⁴, mille puhul me ei tahaks üheselt väita, kas selle tõlkevasteks peaks olema *pusa*, *takk*, *tuust* või *niidistik*. Üheülbalisus ei kõla sellega kokku nagunii – *mesh* ilmneb, kui keskkonnas on tegemist vastastikku tingiva seosega. Kõik elusorganismid sõltuvad üksteisest samal moel, nagu mürk või nende puudumine loovad keelt. Keel kui süsteem on detsentraliseeritud, sel pole keset ega serva, see on lõputu. Nii on ka *mesh* veider lõpmatu võrgustik, millel ei ole võimalik eristada sisemust ega välimust, mis võib tähendada nii auke võrgustikus kui ka seoseid, millest see võrgustik koosneb. Samas on tema sidususes alati ka natukene mitte-sidusust – nii see ökosüsteem töötab. Kahtlemata on tegu inspireeriva kontseptiga, millega kusagil keskkonnamõtte loodusteaduslikumas otsas võnguvad kaasa arutelud, mida esindab ka näiteks hiljuti eesti keelde tõlgitud seente olemuse käsitlus (Sheldrake 2022).

Mesh on kirjeldus, mida saab kasutada nii keele, kultuuri, ökosüsteemide kui ka evolutsiooni ning kogu elu olemuse kohta. Elu ja mitte-elu eristus ongi väga kunstlik (seda mõtleb Morton evolutsioonilisel skaalal, aga ka nt viiruste näitel) ja liigid on samuti kokkuleppelised kategooriad. Mingi liigi, elu või olendigi algust on raske defi-

3 Hiljem on Krull Mortoniga juurde tagasi pöördunud näiteks artiklis „Agrilogistika ja arheliitikum. Timothy Mortoniga veider essentsialism“ (Krull 2021).

4 Mortoniga loeng *mesh*'i mõistest, 1. osa: <https://www.youtube.com/watch?v=R-mWCPa9y3c>.

neerida, näiteks eristada, kus algab parasiit või kus ta läheb üle peremeesorganismiks. Me näeme igasuguseid eluvorme ringi hulpimas, hõljumas ja jalutamas, aga miski ei garanteeri, et nad oleksid autonoomsed. Lõppeks pole ka kogu keskkond asi iseeneses, vaid liikide kohtumispaik, nende DNA laiendus, kus piirid ja üleminekud on hägusad, raskesti defineeritavad, moodustades ühe suure puntra.

Mesh'i juurde kuulub loogiliselt ka selline nähtus nagu veidrad või võõrad (*strange strangers*): et me ei tea ette, millistest osadest süsteem parasjagu koosneb (või mis sellest puudu on), ega oska ka üheselt ennustada, millised on selle toimimise tulemused, võime kõiki eluvorme käsitleda „veidrate võõrastena“. Me ei saa nende saabumist ennustada. See võib mõttena tunduda ebaõdus, kui hakata mõtlema niipidi, et meie kuulume neile, kes meie naha all elavad. Ometi – seal nad on. Või oleme hoopis meie veidrad võõrad näiteks oma soolestiku mikrofloora jaoks? Võõristusele vaatamata tuleb aga koos edasi eksisteerida. Inimesed on läbi põimunud ja läbisegi kõigi teiste elusolenditega ja kui tahame päriselt nendega kooselu harrastada, siis nõuab see lahtilaskmist paindumatutest piiridest ja eristustest.

Eelneva jutu kokkuvõtteks võiks taas viidata Mortoni enda mõttele eelviidatud intervjuust, et suured sõnad nagu *loodus* või *maailm* on superodavad, neid on võimalik kasutada palju korruga ja paljudes kohtades, aga need ei ole eriti täpsed. Nii võime mõelda ka Mortoni enda lendmõistetest kui tööriistakastist, mida saab kasutada eri olukordades eri moods. Mitte tehnoloogia ja keel, vaid allasurumine ja kannatus on võtmeküsimused. Maailma ja inimese osa selles tuleb hakata hoopis teisiti ette kujutama ning selleks pakub häid töövahendeid romantism oma iroonia ja ebausaldusväärsete jutustajatega.

2. Romantismist

Akadeemiliselt ettevalmistuselt on Morton siiski kirjandusteadlane. Sarnaselt Eesti anglistika ajaloo käilakujuga, end Oxfordis täiendanud ja selle käigus Eesti haridusele lisaks ka Inglismaal bakalaureusekraadi omandanud Ants Orasega on Oxfordis doktorikraadigi kaitsnud Morton huvi tundnud romantik Percy Bysshe Shelley loomingu vastu ning ka hüperobjektide raamatu esimese osa juhatab ta sisse Shelleylt pärineva motoga. Ent kui Oras lõpetas Tartu ülikooli 1923. aastal pigem sissevaatelse väitekirjaga Shelley pikemate luuletuste värvussõnavarast ja tema poeetilise paleti psühholoogilistest implikatsioonidest, siis Mortoni doktoritöö, mis käsitles toitu ja tarbimist, sealhulgas veganlust Shelley loomingus, oli suunatud välismaailmaga seoste loomise poole ja üritas individuaalset psühhologiseerimist võimalikult vältida (Morton 1994, 10–11). Dissertatsiooni kätketud ideede edasiarenduse avaldas Morton 1994. aastal oma esimese raamatuna „Shelley and the Revolution in Taste: The Body and the Natural World“ („Shelley ja maitserevolutsioon: keha ja loodusmaailm“), mille lõpu-

peatükk kannab pealkirja „Shelley ja ökokriitika“. Morton defineerib oma lähenemist selles teoses „roheline“ kultuurikriitika („green“ *cultural criticism*), mis näitab, kuidas võivad omavahel olla seotud keha ning seda ümbritsev sotsiaalne ja looduskeskkond (Morton 1994, 2), ning seda Briti romantismiperoodil, mis oli, nagu Morton rõhustab, ühtlasi nii Prantsuse, Ameerika kui ka tööstusrevolutsioonide ajajärk.

21. sajandi esimesel kümnendil kirjutas või toimetas Morton veel mitmeid teoseid toidu-uuringute ja romantismi vallast, erilise rõhuasetusega Percy Shelley ja Mary Shelley loomingul. Käesoleva Methise numbri jaoks tõlgitud artikkelgi ilmus esmalt mahukas kogumikus „Romanticism: An Oxford Guide“ (Roe 2005), ent sama materjal on edasist kasutamist ja täiendamist leidnud ka Mortoni esimese n-ö üldfilosoofilise raamatu „Ecology without Nature“ peatükis „Romantism ja keskkondlik subjekt“, milles Morton (2007, 92) kirjutab, et ökoloogiadiskursustes leidub järjepidevust, „mis meenutab värvilisi kihte kalju läbilõikes. Romantilised kunstnikud ning filosoofilised praktikad ja teooriad on säilinud kaasaegsetes ökoloogilistes veendumustes ja keelepruugis.“

Selles, et Morton seob romantismiperioodi ökokriitikaga, ei ole mõistagi midagi erakordset: nagu ta ka ise artiklis kinnitab, on romantismi ja keskkondliku pühendumuse vahel liigagi palju seoseid. Kui võtta luubi alla aastad, millele ta peamiselt keskendub – 1780–1830 – siis lisaks eespool viidatud revolutsioonilisele aurale hõlmavad need ka looduskeskkondade hävimist, süvenevat industrialiseerimist, maapiirkondade teisenemist seoses tarastamisega – seni ühiskasutuses olnud põllumajandusmaade anastamisega suurmaaomanike poolt sihiga seal näiteks loomi, eriti lambaid kasvatada või moodsaid maastikuparke rajada, mis muutis maastikke ja intensiivistas seniste talunike linnadesse liikudes urbaniseerumist. Kui keskkonnateadlik kirjandus on vastus keskkonnakriisile, siis leidis toona ühiskonnas ja ümbritsevas nii mõndagi, millele reageerida. Kirjandusteadus hakkas romantismiajastul loodu keskkondlikule aspektile lähemat tähelepanu pöörama siiski alles möödunud sajandi viimasel kümnendil, seoses ökokriitika esiletõusuga akadeemilisel maastikul. Just romantismiaja sotsiaalsest kontekstist võrsunud ühel või teisel moel keskkonda teadvustav loome on olnud oluliseks uurimisvaldkonnaks Inglise kirjandusteadlasele Jonathan Bate'ile, kelle teedrajav teos „Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition“ („Romantiline ökoloogia: Wordsworth ja keskkonnatraditsioon“, 1991) oli teetähiseks ökokriitika konsolideerimisel distsipliinina Suurbritannias. Ühes Saksa idealistliku filosoofiaga oli Briti romantikute elutunnetus Uus-Inglismaal 1820.–1830. aastatel esile kerkinud transtsendentalistliku mõttevoolu esindajate maailmanägemise ja loomingu tähtsaimate mõjutajate seas – ning Morton ütleb toonaste keskkondlike lähenemiste näidete kohta, et „Ameerikas on neist paljude nimeks Thoreau“ (vt lk xx). Nii võib teisel pool Atlandi ookeani ökokriitika arengus vähemalt

samavõrra märgilisena esile tuua Lawrence Buelli teose „The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture“ („Keskkondlik kujutlusvõime: Thoreau, looduskirjandus ja Ameerika kultuuri kujunemine“, 1995).

Romantikutest lähtumist rõhutab sajandivahetusel ilmunud oluline antoloogia „The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism“ („Roheuringute lugemik. Romantismist ökokriitikani“, Coupe 2000), hilisematest kirjutistest võiks aga tähelepanu pöörata näiteks Austraalia päritolu teadlase Kate Rigby uurimusele „Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism“ („Pühaduse topograafiad. Euroopa romantismi kohapoeetika“), milles Rigby (2004: xi) nendib, et lähtub tolle aja paradoksaalsest ruumilisest olukorrast: perioodil, mil Euroopa kirjanikud ja filosoofid üritasid loodust ümber hinnata ja mõtestada ning välja oli kujunemas uus kohapoeetika, toimus koloniaalmaade elanike ning looduse armutu ekspluateerimine ja maastike hävitamine sellesama Euroopa kultuuri esindajate poolt. Rigby kirjutatud on ka peatükk „Romantism ja ökokriitika“ (2014) järjekordses, sedapuhku ökokriitikale pühendatud Oxfordi käsiraamatus (Garrard 2014), millesse Morton on omalt poolt panuse andnud Derridast lähtuva peatükiga „Dekonstruksioon ja/kui ökoloogia“ (Morton 2014). Siiski ei tule sellest järeldada, nagu oleksid Mortoni romantismikommentaariid nüüdseks üle kirjutatud ja möödanikku jäänud; pealegi on mitmed tema välja pakutud mõisted ja mõttekäigud praeguseks leidnud konstruktiivset rakendamist teistegi romantismi ja ökokriitika kokkupuutepunkte käsitlevate uurijate poolt. Nii näiteks kõrvutatakse temaatilises artiklikogumikus „Romantic Ecocriticism“ („Romantiline ökokriitika“, Hall 2016) Mortoni kontsepte *mesh* ja veidrad võõrad Aldo Leopoldi maa eetika mõistega (vt Leopold 2008) ning demonstreeritakse nende abil romantiliste poeetide William Wordsworthi ja John Clare'i luuletustes esile kerkivat omavahel ühenduses olevate elus ja eluta asjade ning nähtuste kohalolu tunnustamist, neile agentsuse ja autonoomsuse omistamist, samas mööndes nende sügavat olemuslikku teistsugusust (Harrison 2016, 189).

Wordsworth ja Clare on nimed, millele Morton osutab ka käesolevas artiklis, ning ökokriitika ja romantismi ühisosa ülevaadetes on nende, omal moel loodusluuletaja võrdkujudeks kujunenud autorite mainimine ilmselt vältimatu. Wordsworthi (1770–1850) kesksust sellel ühispinnal on oma klassikaliseks kujunenud raamatus ning teisteski kirjutistes ja loengutes esile toonud Jonathan Bate. Wordsworthi koos sõber Samuel Taylor Coleridge'iga (1772–1834) kahasse koostatud ja esialgu anonüümselt avaldatud luulekogu „Lüürilised ballaadid“ („Lyrical Ballads“, 1798) on nimetatud Inglise kirjandusloo mõjukaimaks üksikkogumikuks üldse. Kogumikus ilmus ka Coleridge'i „Vana meremehe jutustus“, mille mereavaruste imperiaalgograafilist konteksti Morton artiklis kommenteerib. Kogumiku hilisemates väljaannetes lisandus luulele Wordsworthi – teadaolevalt tugevasti Coleridge'ist mõjutatud – eessõna, romantilise

inglise luule manifest (selle lühendatud tõlget eesti keelde vt Wordsworth 2004). Wordsworth ja Coleridge ühes Robert Southeyga moodustasid leikistide ehk Järvekoollonnana (Lake Poets) tuntud luuletajaterühmituse tuumiku – nimetus tuleneb eelkõige just Loode-Inglismaa nn Järvepiirkonna (Lake District) mägistel aladel üles kasvanud Wordsworthi paiklikust identiteedist, kes sinna elu teisel poolel ka tagasi kolis.⁵

Romantismi esimese põlvkonna esindajate kõrval mainib Morton nn teise põlvkonna romantikute seast eelkõige oma n-ö akadeemilist spetsialiteeti Shelleyt (1792–1822), enesemääratluse kohaselt „ateisti, filantroopi ja demokraati“, kes varajase Southey liberaalsest radikaalsusest õhutatuna veetis samuti mõned kuud Järvepiirkonnas, ent pidi seal paraku nentima, et vanema luuletaja vaated pole enam samad ning ajastuomase ähvardusena tajutav tööstuslik tootmine on kohalikule kandile jõudnud oma jälje jätta. Percy abikaasa Mary Shelley (1797–1851) on lisaks Mortonii essees ühest küljest organitsismi nõrkuste ning teisalt looduse olemuse üle peetava debati näitena esile tõstetud protoumliselisele „Frankensteinile“ („Frankenstein; or, The Modern Prometheus“, 1818, eesti k 1984) kirjutanud ka apokalüptilise taudidüstoopia „Viimne inimene“ („The Last Man“, 1826), mille relevantsusele on hilisematel epideemia- ja pandeemiaperioodidel korduvalt tagasi mõeldud.⁶ Teine oluline proosakirjanik, keda Morton oma essees põgusalt esitleb, on ajaloolise romaani žanri rajaja ning selle kaudu romantilise lokaalkeskondliku rahvusluse võimendaja Walter Scott (1771–1832), kelle looming jõudis Eestisse esmakordselt A. H. Tammsaare tõlgitud „Ivanhoe“ vahendusel 1926. aastal, mil ilmus ka „Tõe ja õiguse“ esimene köide.

Kirjandusloolisi piire ei saa muidugi üheselt ja muutumatult ümber kindlate aastanumbrite tõmmata, nii et romantikute ridades käsitletakse tavaliselt mõnda sellistki autorit, kelle elu- ja tegevusaastad teiste sama sildi kandjate omadest tuntavalt erinevad. Nii arvatakse tema loominguga põhjal romantismi Kuue Suure Luuletaja (*the Big Six*) sekka teistest mõnikümmend aastat vanem Londoni poeet ja kunstnik William Blake (1757–1827), keda aastaarvude alusel võib koos šotlase Robert Burnsiga (1759–1796) ka väljapaistvaks eelromantikuks liigitada. Prohvetliku visionääri Blake'i luulest leiab nii ajastuomast industrialiseerumist ja urbanismi kui ka pastoraalsust, kõnekalt näiteks Hubert Parry viisistatuna mitteametlikuks Inglise hümniks kujunenud „Jeruusalemmas“, milles pärast möödunud haljastest küngastest kõnelemist küsitakse: „Kas kerkis seal Jeruusalemm, / kus mustab põrgu veskivärk?“ (Väljataga 2018, 100). Romantilise luule perioodi pikendajaks viktoriaanlikul 19. sajandil kujunes „ing-

5 Kommenteeritud valikuid Inglise romantiliste autorite loomingust leiab Vikerkaare selleteemalisest erinumbrist (2004) ja Märt Väljataga tõlkeluuleantoloogiast (Väljataga 2018).

6 Vt nt <http://www.cambridgeblog.org/2020/05/mary-shelleys-the-last-man-and-covid-19/>.

lise Burns“ John Clare (1793–1864), kes talusulase pojana luuletas talupoeglikust looduslähedusest, jagades tähelepanu teistele, sealjuures sellistele mitte alati kõige atraktiivsemaks peetud liikidele nagu hiired ja mutid, ning kajastas tarastamise ja tööstusrevolutsiooni põhjustatud muutusi maaelus. Ent oma elu teisel poolel tegi ta seda paraku vaimuhaigetele mõeldud hoolekandeesutuste seinte vahel.

Romantismiajastu tuntuimate loodusluuletajate Wordsworthi ja Clare puhul, kes erinesid oma sotsiaalselt taustalt ning kirjutasid erisuguse elukogemuse põhjal, toob Morton ühisjoonena välja asjaolu, et mõlema vaatlused ja vahendused esindavad üksinda looduses viibija positsiooni, mis ongi hilisemas looduskirjanduses vaikimisi valdavaks muutunud. Praeguse Eesti kontekstis võiksimise seda ehk nimetada fredjüsilikuks hoiakuks, mis pole troobina võõras ka meie päris viimase aja looduskultuurilisele produktsioonile (mõelgem või Remek Meele filmile „Suur soo“, 2022).

Inglise luuletajatega samasse ritta seab Morton selle hoiaku loodusproosas klassikalise vaikevariandina kehtestanud Ameerika mõttekirjaniku ja transtsendentalisti Henry David Thoreau (1817–1862), kelle looduse keskel veedetud lihtsa elu ülistus „Walden ehk Elu metsas“ („Walden or Life in the Woods“, 1854, eesti k 1994) on omas žanris põlvkondadeüleseks eeskujuks olnud. 19. sajandi Ameerika luuletajatest märgib Morton ära Walt Whitmani (1819–1892), kelle kammitsematult vabavoolulist loomingut seab kõrvu William Blake'i omaga, tuues mõlemat näiteks poetikast, millest ammutab hiljem jõudu biitnikust kontrakultuuriikooni Allen Ginsbergi (1926–1997) looming. (Blake'i olulisust Ginsbergi jaoks näitab kujukalt tõik, et 1948. aastal koges Ginsberg tema tekste lugedes kauakestvat kuulmishallutsinatsiooni, mida tõlgendas Blake'i enda häälena – ka Blake ise oli kirjutanud oma ülemeelelistest kogemustest).

Meeletajude muutumist kutsuti romantismiperioodil mõnigi kord ka tahtlikult esile – nimelt levis just siis laialdasemalt koloniaalimperialistliku kaubandusartikli oopiumi tarbimine, nii kõikvõimalike haiguste ja häirete puhul laudanumi-nimelise tinktuurina kui ka meeli mõjutava mõnuainena. Morton rõhutab oma artiklis toona levinud oopiumipruukimise olemust mitte niivõrd individuaalse meelteavardajana, kui just osana tarbimisühiskonna tõusu defineerivast konsumerismist. Tarbijatena nii kitsamas kui ka laiemas tähenduses mainib Morton romantikut Thomas De Quinceyt (1785–1859), kelle tuntuim teos oli autobiograafiline „Inglise oopiumisööja pihtimused“ („Confessions of an English Opium Eater“, 1821), ning esseega „Oopiumisööja lummad ja vaevad“ („Enchantements et tortures d'un mangeur d'opium“, 1860) De Quinceyt mugandatult prantsuse keelde vahendanud Charles Baudelaire'i (1861–1867). Eesti kultuuriloo seisukohalt pakub Baudelaire'i esse omakorda huvi selle poolest, et sealt pärineb „Tõe ja õiguse“ 1. osa 1926. aasta esmaväljaande moto (vt Undusk 1991).

Kui enamik Mortoni käesolevas artiklis esitletud näitematerjalist piirdub ingliskeelse kultuuriruumiga, siis teine erand lisaks Baudelaire'ile, mis sellest raamist väl-

japoole astub, on seotud Saksa geograafi ja loodusuurija, universaalgeenius Alexander von Humboldti (1769–1859) ja romantilise kohapõhise rahvuslusega. Humboldti reisid ja kirjutised inspireerisid Charles Darwini (1809–1882) kirge loodusteaduste vastu ja tema uurimisretki ning Humboldti väljenduslaad tema stiili, samal ajal kui Humboldt pidas väga huvitavaks Darwini vanaisa Erasmuse (1731–1802) loodusteaduslikku luulet, eriti Carl von Linné botaanilisest süstemaatikast ja terminoloogiast tõukuvat „Taimede armastust“ („The Loves of the Plants“, 1791), mida „Lüüriliste ballaadide“ ilmumisele eelnenud aastatel peeti üheks väljapaistvamaks inglise luuleteoseks. Darwini lähedane sõber ja mõjutaja oli šoti geoloog Charles Lyell (1797–1849), kelle suurteos kandis lihtsat pealkirja „Geoloogia põhimõtted“ („Principles of Geology“, 1830). Lyell esitas tõendeid selle kohta, et Maa pinda mõjutavad pidevalt ja praegugi tasapisi toimivad jõud, vastandina Euroopas laiemat kandepinda omanud katastroofiteooriale, ning näitas, et Maa vanus on tunduvalt kõrgem kui seni arvatud 6000 aastat.

Romantismiperioodile eelnevad artiklis äramärkimist leidnud filosoofiavalla esindajad, ühe või teise mõtteviisi eelkäijad, nagu utilitarismi rajaja Jeremy Bentham (1748–1832), poliitilise ökonoomia pioneer Adam Smith (1723–1790) ning konservatismi isa Edmund Burke (1729–1797) ja tema „reaktsiooniline proosa“. Tagasivaateliselt võis romantismi aga kommenteerida I maailmasõjas langenud imażismiesteetik T. E. Hulme (1883–1917), kes nimetas seda „mahaloksutatud religiooniks“. Selle mõneti kummalisena tunduva kõrvutuse tagamaa tuleb ilmsiks essees „Romantism ja klassitsism“ („Romanticism and Classicism“, 1911/12?), milles Hulme arutleb, et kui tõsta esiplaanile looduslik inimene ja tema lõputud võimalused (perspektiiv, mille suhtes ta erilist sümpaatiat ei tunne), siis toob jumalausu kaotamine selle asemele inimesse uskumise – religioosne impulss küll tekib, ent sel pole korralikku ja sihipärast väljenduskanalit, nii et see osutub põhimõtteliselt maha loksunuks.

Veel üks 20. sajandi autor, keda Morton põgusalt käsitleb, on J. R. R. Tolkien, kelle Kääbiklat ja Maakonda ta loeb väikese inimese kapseldunud piiratusena, hoiatades sellise ökoloogilise hoiaku üheülbalise „kodususe“, üheseltmõistetavuse ja ironiavabaduse eest, mida võib kohata ökokriitikaski. Tolkieni Keskmaa võtab Morton kõne alla ka oma dekonstruktsiooniartiklis (2014), milles väidab, et Tolkien võimaldab suurepäraselt mõelda selle üle, mida dekonstruktsioon võiks ökoloogia ja keskkondlusega peale hakata, sest sisaldab igasuguseid keskkonnahuvilistele hingelähedasi vastandusmustreid, nt pastoraalse agraarsuse ja ähvardavalt leviva industriaalsuse vastandamist (seda konkreetset kõrvutust Morton küll otse nii ei sõnasta, ent on ilmne, et Tolkieni Mordori ja Isengardi rasketööstus ning biotehnoloogilised eksperimendid liigituvad Blake'i mustavate pörgulike veskivärkide kategooriasse). Selliste opositsioonide hulka kuulub ka ironia ning siiruse vastaspoolustele seadmine, mida stra-

teegiliselt dekonstruktsioonikurdid romantilised ökokriitikud kipuvad tegema, ehkki näiteks Wordsworthi tekstides on mõlemad nähtused vastandamata kohal. Seega võib arvata, et tähelepanelikkus romantismi kui nähtuse ja selle esindajate tekstide vastu on ökokriitikat ühelt poolt kujundanud, ent teisalt aitab sel ka edeneda.

3. Keskkondlusest

Ökokriitikat on selle varasemas faasis suuresti kannustanud romantiline põlislooduse (*wilderness*) ihalus. Selle tunde juured on kvaasireligioossed, väljendudes soovis kogeda transtsendentaalset ülevust, kuid kindlasti võib selle taga peituda ka anakronistlik tung minna tagasi kapitalismieelsesesse õnneaega. Varase ökokriitilise praktika puhul võttis see näiteks „seljakotikriitika“ vormi – kuulsate looduskirjanike jälgedes matkates saavad ka nende tekstide uurijad usutavasti paremini aru sellest, mis ajendas üht või teist teost kirjeldama või väljendusviisi valima. Morton ütleb siiski, et kui ökokriitika tahab areneda, siis tuleb võtta arvesse kogu meie troostitult ökoloogilist tegelikkust. Negatiivse peab täienisti omaks võtma, mitte seda üritama alla suruda või sellest mööda vaadata (näiteks loodusfotost elektriline või loomakorjust välja kadreerides). Siin tõuseb taaskord esile tumeökoloogiline vaatenurk – et eskapism (enam) ei tööta, tuleb leida muid viise keskkonnakaoga toimetulemiseks. Neid viise saab leiutada ja läbi katsetada nii ilukirjanduse kui ka selle ökokriitilise analüüsi abil.

Üks Mortoni leivanumbreid on lokaalse ja globaalse mõõtkava pingeväljades navigeerimine. Inimesed armastavad endasuurusest mõõtkavast kinni hoida, aga see ei aita meid globaalsete probleemide lahendamisel, osutab ta. Eesti kontekstis, kus keskkondlus on olnud ajalooliselt tugevasti seotud rahvusliku eneseteadvusega, on Mortoni selleteemalised mõtted eriti informatiivsed. Toob ta ju välja, et romantismiperioodil sündisid küll loomaõigused ja antirassism, aga ka eugeenika ning rahvuskuuandide sidumine looduse külge. Toimus valitseva ühiskonnakorra „loomulikustamine“. Rahvuse idee ise on üdini romantiline, rahvust ennast aga seostatakse tugevasti konkreetse piiritletud maa-alaga, nagu ka kauniste looduspiltidega. Belletristikas väljendub see orgaaniliste kirjanduslike maailmade loomises, kus pole kõhklust, ironiat ega mitmemõttelisust. Siinkohal küsib Morton kriitiliselt metareflekterides, kas sedalaadi kirjandusliku toodangu jälgedes käiv ökokriitika ikka peab olema üdini vahetu ja siiras ning sellisele organitsistlikule maailmakäsitlusele omalt poolt tuge juurde andma. Tõepoolest, äkki oleks rohkem kasu ironilisest distantsist, mida esindab näiteks Nicole Seymour teoses „Bad Environmentalism: Irony and Irreverence in the Ecological Age“ („Paha keskkondlus: iroonia ja lugupidamatus ökoloogilisel ajastul“, 2018).

Globaalses vaates huvitavad Mortonit imperialism ja monokultuurid, koloniseeritud alad kui „tühi koht“. Ta osutab, et *wilderness* kultuurilise konstruktsioonina tekibki põhimõtteliselt imperialismi tulemusena: maadevallutajale on vajalik, et tema leitud territoorium oleks (inim)tühi, kuid looduse mõõdukas vastupanu ainult lisab avastusretkele heroilisust. Tarbimise teemal on Mortonil romantismiteoreetikuna samuti üht-teist kriitilist öelda. Romantiline iroonia andis võimaluse arendada (enese)teadlikku tarbimist, konsumerismi. Rohetarbimine esindab lihtsalt „olen parem tarbija kui teised“-mentaliteeti; tarbimisvalikud ei muuda olukorda ennast, vaid üksnes juhivad sellele metatasandilt tähelepanu. „Keskkonnasõbralikud“ tooted annavad võimaluse ikkagi tarbimispidu jätkata; *Buy nothing day* ja veganlus on aga näited iroonilisest tarbimisest: demonstratiivse tarbimata jätmise kaudu tõmmatakse tähelepanu süsteemi ebakohtadele, kuid ei seata seda tervikuna kahtluse alla. Morton tõdeb, et romantilisus on alati tehnoloogiavastane, aga samas õhutab boheemlaslikku tarbimist kogemuse saamise eesmärgil. Samasse ritta kuulub näiteks maastike tarbimine, olgu siis maastikumaali, foto või panoraamse loodusfilmi vormis või lihtsalt massiturismi raames bussiaknast pilte klõpsutades.

Siinse artikli tuuma võiks aga lühidalt kokku võtta Mortoni osundusega, et kui keskkonnaprobleeme poleks, ei oleks olnud tarvis välja mõelda ka keskkondlust. Antropotseeni ajastul oleme jõudnud olukorda, et meid ümbritseva eluks vajaliku keskkonna seisundi halvenemine ei jäta ühel või teisel moel puutumata ühtki elusolendit. 20. sajandil on toimunud keskkonnariskide demokratiseerumine (siinkohal on asjakohane viidata ka saksa sotsioloogi Ulrich Becki teosele „Riskiühiskond“ („Risikogesellschaft“, 1986, eesti k 2005; selle kohta vt ka Tüür 2020) – kiiritus läbib rikkaid ja vaeseid ühevõrra efektiivselt. Inimestele omase eneserefleksiooni tõttu oleme ilmselt esimene väljasurev liik maakera pikas ajaloos, kes lähenevast hukust ise ka aru saab. Et põgeneda pole kuhugi (kui just ei usuta vankumatult tehnoloogilisse progressi, mille tulemusena on Marsilgi kord õites õunapuud), tuleb leida viise hämarduvas ja kuhtuvas maailmas toimetulemiseks kogu meeleheite kiuste.

Allikad

Bate, Jonathan. 1991. *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*. London, New York: Routledge.

Beck, Ulrich. 2005. *Riskiühiskond: teel uue modernsuse poole*. Tõlkinud Andres Luure. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Buell, Lawrence 1995. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, MA ja London: Belknap Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv1nznfgsv>.

- Coupe, Laurence. 2000. *The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism*. London ja New York: Routledge.
- Garrard, Greg, toim. 2014. *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.001.0001>.
- Hall, Dewey W., toim. 2016. *Romantic Ecocriticism: Origins and Legacies*. Lanham etc.: Lexington Books.
- Harrison, Gary. 2016. „Toward a Romantic Poetics of Acknowledgment: Wordsworth, Clare, and Aldo Leopold's „Land Ethic“” – *Romantic Ecocriticism: Origins and Legacies*, toimetanud Dewey W. Hall, 185–205. Lanham etc.: Lexington Books.
- Krull, Hasso. 2019. *Imelihtne tulevik*. [Tartu]: Vabamõtleja.
- . 2021. „Agrilogistika ja arheliitikum. Timothy Mortoni veider essentsialism.“ – *Müürileht*, 16. juuni. <https://www.muurileht.ee/agrilogistika-ja-arheliitikum-timothy-mortoni-veider-essentsialism/>.
- Leopold, Aldo. 2008. „Maa eetika.“ Tõlkinud Riste Keskaik ja Indrek Reiland. – *Keskkonnaetika võtmetekste*, koostanud Aire Vaher, Riste Keskaik ja Külli Keerus, 17–35. Tartu: Tartu Ülikooli eetikakeskus, Jakob von Uexküllli keskus.
- Morton, Timothy. 1994. *Shelley and the Revolution in Taste: The Body and the Natural World*. Cambridge, New York ja Melbourne: Cambridge University Press.
- . 2007. *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge, MA ja London: Harvard University Press.
- . 2014. „Deconstruction and/as Ecology.“ – *The Oxford Handbook of Ecocriticism*, toimetanud Greg Garrard, 291–304. Oxford: Oxford University Press.
- Rigby, Kate. 2004. *Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism*. Charlottesville ja London: University of Virginia Press.
- . 2014. „Romanticism and Ecocriticism.“ – *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Toimetanud Greg Garrard, 60–79. Oxford: Oxford University Press.
- Roe, Nicholas. 2005. *Romanticism: An Oxford Guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Seymour, Nicole. 2018. *Bad Environmentalism: Irony and Irreverence in the Ecological Age*. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctv65sz3q>.
- Sheldrake, Merlin. 2022. *Läbipõimunud elu. Kuidas seened loovad meie maailma, muudavad meie teadvust ja kujundavad meie tulevikku*. Tõlkinud Krista Kallis. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Tomberg, Jaak. 2017. „Kuidas kujutada kliimakriisi? Kim Stanley Robinsoni utoopiline realism.“ – *Vikerkaar* 32 (8): 125–143.
- Tüür, Kadri. 2020. „Riskiihiskond ja suremise viisid.“ – *Müürileht*, 7. mai. <https://www.muurileht.ee/riskiihiskond-ja-suremise-viisid/>.
- Undusk, Jaan. 1991. „Tamsaare, Baudelaire ja De Quincey. „Tõe ja õiguse“ esimese osa motost.“ – *Keel ja Kirjandus* 34 (8): 491–495.
- Vikerkaar*. 2004, 19 (7/8). *Inglise romantismi antoloogia*.
- Väljataga, Märt. 2018. *Väike inglise luule antoloogia*. Tallinn: EKSA.
- Wordsworth, William. 2004. „Eessõna „Lüürilistele ballaadidele“ (1802).“ – *Vikerkaar* 19 (7/8): 85–96.

Ene-Reet Soovik – MA, tõlkija ja Tartu Ülikooli semiootika osakonna publitseeritava teadusajakirja *Sign Systems Studies* toimetaja. Kirjandusteaduslike huvide seas on tänapäeva eesti luule, ökokriitika, linnakirjandus ning ruumi ja kirjanduse suhted.
E-post: ene-reet.soovik[at]ut.ee

Kadri Tüür – PhD, Tallinna ülikooli teadur Eesti Teadusfondi uurimisprojektis PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ ja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia-uuringute alase ajakirja *Studia Vernacula* peatoimetaja. Aastatel 2018–2021 oli ta Eesti Keskkonnaajaloo Keskuse KAJAK juhataja. Tema doktoritöö rakendas semiootilist metoodikat kirjalike loodusrepresentatsioonide analüüsimisel, peamised uurimisvaldkonnad praegu on ökokriitika, ökofeminism, nn sinine keskkonnahumanitaaria ja loomade kujutamine.
E-post: tyyr[at]tlu.ee